

Dødens have, dødens park, dødens hav – har kirkegården en fremtid?

Af Stine Helweg, specialkonsulent, Københavns Kirkegårde

Det skal handle om "brugerønsker, drift og etik" i denne afdeling af kongressen, så jeg må starte med at sige, at drift kommer jeg ikke til at tale om, og hvad etikken angår, så får den mest plads mellem linjerne. Det er altså primært brugerønsker, jeg vil beskæftige mig med her – men på et helt basalt plan. For mig er spørgsmålet ikke, hvilke kirkegårde brugerne mon egentlig ønsker sig her i 2017. Spørgsmålet er snarere: Ønsker brugerne her i 2017 og frem sig overhovedet kirkegårde?

Dette er Vestre Kirkegård i København, som den så ud i 1954. Den er, på de store linjer, helt genkendelig med det store kapel med plæne, med indgangspartiet, med de to søer og de lange parallelle alléer samt nederst nogle krydsende alléer, der mødes på kirkegårdens midte.

Hvad der til gengæld ikke er genkendeligt, er alt dét, der befinder sig mellem de store linjer. Selv på stor afstand ser man tydeligt, hvordan række efter række af gravsteder og stier udfylder pladsen mellem alléerne. Det er en tæt belagt kirkegård, som set i øjenhøjde uden tvivl har været oplevet som en dødens have, fyldt med gravsteder og med gravsten.

At forskellen i detaljen mellem dengang og nu er voldsom, bliver tydelig for enhver, når man sammenligner 1954-fotoet med et luftfoto fra 2014.

Kontrasten er slående. Væk er det ubrudte mønster af stier og gravsteder. Væk er den tætte belægning. I stedet ser vi en kirkegård, hvor individuelle gravsteder optager en meget, meget mindre del af pladsen; hvor græs har erstattet de mange kilometer sti mellem gravstedsrækkerne, og hvor trækroner breder sig over store dele af arealet.

Selv fra dette fugleperspektiv er det indlysende, at dødens have ikke længere er en passende betegnelse for en begravningsplads som Vestre Kirkegård. Den ligner snarere en park, og man forstår godt, at flere og flere får den idé at bruge en kirkegård som denne rekreativt. Og de store bykirkegårde i København bruges i større og større omfang som parker. Ganske vist er de døde her, og ganske vist får en del af dem besøg af pårørende – men rekreative gæster bliver en mere og mere dominerende brugergruppe i de dødens parker, som kirkegårdene efterhånden har udviklet sig til. Og det er jo værd at notere sig, når man beskæftiger sig

med "brugerønsker" på kirkegårdene. Her kan rekreative ønsker som skolehaver, legeredskaber og oplyste motionsruter hurtigt komme til at veje tungere den traditionelle brugergruppes ønsker om fx fred og ro, vandkander og værdige adgangsforhold.

Baggrunden for denne markante forandring af storbyens begravelsespladser i retning af kirkegårdsparker er selvfølgelig ændringer i vores begravelsesmønstre. Her spiller både en øget brug af kremering og vores indstilling til dét at opretholde gravsteder en rolle.

I København er det gået sådan, at mens vi i 1950 nåede en ligbrændingsprocent på 50, har den siden midten af 1980'erne ligget over 90. Ikke overraskende falder antallet af de pladskrævende kistebegravelser stødt i samme periode – fra små 3000 begravelser i starten af 1950'erne til ca. 500 i 1990. I 2016 havde vi 366 kistebegravelser på Københavns Kommunes fem kirkegårde. Det kan man sammenligne med vores små 1000 urnenedsættelser i enten individuel eller fælles urnegrav og vores godt 1800 nedsættelser i askefællesgraven; en gravstedsform, der for alvor blev populær i København i 1960'erne og altså fortsat er helt dominerende.

Så vi bliver brændt, og vi vælger fælles urneanlæg, der fylder mindre på kirkegårdene, og hvor fredningstiden er kortere.

At fredningstiden er 10 år for urner modsat 20 år for kister ville ikke betyde noget, hvis vi konsekvent fornyede gravstederne - men det gør vi ikke. I København har det i de senere år været mellem 65 og 76 % af de hjemfaldne, individuelle grave, der fornyes. Så hver gang vi p.t. sælger ét individuelt gravsted, hjemfalder der 1½. Ergo er der færre og færre grave i brug.

Så i København er kirkegårdene i dag kendetegnet ved:

- At antallet af aktive grave er i stadig tilbagegang;
- At hver død i et aktivt gravsted fylder stadig mindre;
- At størstedelen af de nedsatte på Københavns kirkegårde ligger i gravstedsformer med park-præg frem for havepræg (askefælles og urnefælles);
- At vi bruger stadig mindre dele af arealet på kirkegårdene til gravsteder;
- At der sættes stadig færre gravminder på kirkegårdene

Derfor har kirkegården udviklet sig fra en dødens have til en dødens park. Det er en park, hvor vi selvfølgelig stadig finder spor af dødens have, men haven er trængt, og den har efter alt at dømme ikke fremtiden for sig.

Man kan så spørge sig selv, om afviklingen nu stopper her – med kirkegårde, der ligner parker? Det tvivler jeg personligt på. Og det gør jeg, fordi forandringen af storbykirkegårdene, som jeg ser det, ikke kun hænger sammen med ændringer i vores begravelsesmønstre. Afviklingen af dødens have handler også om nogle grundlæggende forandringer i vores syn på fortiden, på slægten og på døden. Det er forandringer, der er konsekvensen af en samfundsudvikling, som sætter ikke bare kirkegårdenes havepræg, men også mange af de *øvrige* kendetegn og værdier, som vi forbinder med kirkegården, under pres. Her tænker jeg på, at kirkegårdene er:

- Hegnede arealer forbeholdt de døde;
- At de er begravelsesplads for alle samfundets medlemmer;
- At de er religiøse rum (også for de ikke-troende);
- At de er en ramme om sorgudfoldelse, og
- At de er en ramme om både individuel og kollektiv mindekultur;

Uanset hvor grundlæggende disse kendetegn ved kirkegården er, så har heller ikke de nødvendigvis fremtiden for sig.

Et hegnet areal forbeholdt de døde

Fx kan kirkegården forstået som et hegnet areal forbeholdt de døde næppe opretholdes som sådan fremover.

Ideen om at sondre mellem de døde og de levendes sfære går jo langt tilbage i vores samfund og bunder i både religiøse overbevisninger og i noget rationelt – så længe de døde kommer i jorden i kister, er det af hygiejniske årsager en rigtig god idé at holde dem afsondret fra de levende.

Men i takt med, at kirken fylder stadig mindre i mange menneskers liv og selv kirkens medlemmer i stort omfang står fremmede over for religiøse ritualer og traditioner – ja så bliver den religiøse sondring mellem de dødes og de levendes sfære stadig mindre relevant. Dertil kommer, at kremeringens sejrsgang gennem det 20. århundrede har undergravet de rationelle argumenter for at reservere en særlig plads – kirkegårdsjorden – til de døde. Askerester er jo et ganske hygiejnisk produkt.

Og derfor ser vi da også, at ikke bare de levende i stigende grad trænger sig ind på de døde - når vi solbader og cykler og socialiserer på byernes kirkegårde, eller når vi sløjfer gammel kirkegårdsjord og bygger supermarkeder, diskoteker eller metro i stedet; vi ser også at bevægelsen går den modsatte vej: De døde trænger sig også ind på de levende. I hvert fald i Danmark er der skabt mulighed for at bruge både skoven

og havet som – ja, deponeringssteder kan man vel ikke kalde det, men gravsteder i traditionel forstand er det jo heller ikke.

Vi er altså allerede godt i gang med at gøre kirkegårdshegnet irrelevant, og hvad der skulle standse den proces, ved jeg ikke. Tværtimod. Det er godt nok stadig sådan, at vi i Danmark ikke har lov til at have urnen stående derhjemme, men jeg tror, at det er et spørgsmål om tid, før den lovændring indfinder sig. Nutidens mennesker er i stor stil både anti-autoritære og individualistiske, og en henvisning til traditioner og skik og brug hvad angår respekten for de døde er for mange et rigtigt dårligt argument. Etik bliver i det perspektiv en slags formynderi: Hvorfor skal staten bestemme, hvor jeg må placere MIN fars urne, når nu hans jordiske rester ikke kan gøre skade, og når nu det giver bedst mening for MIG? Det pres bliver vanskeligt at modstå i længden.

En fælles gravplads for samfundets medlemmer

Den individualisering, der forventeligt vil gøre kaminen til et lovligt sidste hvilested, er også på andre måder en kæmpe udfordring for kirkegårdene, som vi kender dem, nemlig som fælles gravplads for samfundets medlemmer.

Det er jo ikke sådan, at fællesskaber ingenting betyder mere, men jeg tror godt man kan sige, at de givne fællesskaber betyder mindre, end de gjorde engang.

Det medfører bl.a., at det fællesskab, der ligger i at høre til samme menighed, samme egn eller samme by, for mange mennesker ikke er særlig meningsfuldt. Det gør sig nok især gældende i storbyerne, men de vokser til gengæld også i disse år, hvor en stadig større del af befolkningen vælger at bo i byen. Og dér synes tendensen at være, at vi gerne selv vil vælge de sammenhænge, vi definerer os ud fra.

Men så kan kirkegården jo bare give *plads* til de valgte fællesskaber, kan man indvende - så vi måske omgrupperer os på kirkegårdene, men dog stadig ligger der sammen med resten af skakklubben - eller de andre kajakentusiaster.

Når jeg tvivler på, at det kommer til at gå sådan, skyldes det, at kirkegården, som jeg ser det, bliver stadig mindre relevant som ramme for markering af social prestige og identitet. Jo, vores valgte fællesskaber betyder noget for os – men det er ikke på kirkegården, vi markerer tilhørsforholdet. Ligesom det heller ikke længere er på kirkegården, at vi demonstrerer vores rigdom, indflydelse og magt gennem store gravsteder med store monumenter. Kirkegården er for det store flertal simpelthen blevet socialt irrelevant.

Når det er sagt, så er situationen nok anderledes for en række mindretal. Vi har på de københavnske kirkegårde en flere hundrede år lang tradition for særlige afdelinger for især nationale og religiøse mindretal, og den tradition synes ikke under afvikling. Bare inden for de sidste par år har vi i København fået henvendelser fra så forskellige grupperinger som hjemløse, ateister, Progressiv Jødedom og Serbisk-ortodoks menighed.

Men hvad med de brede, folkelige lag? Kan man forestille sig, at særlige afdelinger for f.eks. motorcykelentusiaster, eller elektrikere, eller medlemmer af en fodbold-fanklub er fremtiden på kirkegårdene? Jeg må sige, jeg har svært ved at se det for mig.

Et religiøst rum

Også som religiøst rum er i hvert fald storbyens kirkegårde udfordret. Det er godt nok stadig sådan, at danske kirkegårde, med meget få undtagelser, er folkekirkeligt indviet jord - og som sådan religiøse rum. Det er også sådan, at vi med gravstenene ser mange tilkendegivelser om trosforhold manifesteret på kirkegårdene. Bibelcitatene hører dog i det store og hele en svunden epoke til. Det kan godt være, at vi stadig kommer i jorden med et guds ord, men indskrifter og symboler af kristent tilsnit bliver der stadig færre af.

At kristendommen er langt mindre dominerende end tidligere, er selvfølgelig ikke det samme som, at dét, der foregår på vores kirkegårde, ikke har religiøs betydning for folk. Når folk besøger et gravsted og lægger gaver – blomster eller andre genstande – kan der sagtens være en religiøs dimension i det. Men det er, som jeg ser det, ikke pointen. Det egentlige spørgsmål er, om vi stadig betragter kirkegården som et *nødvendigt* religiøst rum. For hvis ikke vi gør dét, så kan den religiøsitet, vi udfolder i omgangen med de døde, jo lige så godt finde sted andre steder: ved kaminen, i skovbrynet eller ved stranden. Og hvem mener i dag, at en plads inden for muren er en betingelse for frelse eller genopstandelse? Ikke mange af Københavns kirkegårdes brugere, i hvert fald.

En ramme om sorgudfoldelse

Lidt bedre står det nok til med kirkegården som ramme om sorgudfoldelse. I hvert fald er kirkegården et af de få steder i det offentlige rum, hvor vi møder andre menneskers sorg ansigt til ansigt.

Som jeg ser det, spiller gravstedet stadig en rolle for os i denne sammenhæng - ja, det er måske endda gravstedets primære funktion i dag. Som sagt: De tider, hvor graven skulle markere éns placering i det sociale hierarki er forbi. Men at gravstedet stadig har en psykologisk betydning for os, knyttet til netop sorgen og savnet, er jeg ikke i tvivl om. I dag oplever de færreste af os gravstedsbesøget som en pligt, vi må

tage på os. Men så længe dødsfaldet og sorgen og savnet fylder i vores liv, så betyder graven noget for os. Så besøger vi den - måske ikke hver søndag efter kirke, men vi kommer dog. Omvendt synes jeg også, vi må indrømme, at i takt med, at vi lærer at affinde os med, at den døde er død og vi selv levende, ja så mister gravstedet sin betydning. Måske kan en mærkedag eller familiens juletraditioner stadig lokke os forbi, men det er så det. Og for mange er de ti år, som er fredningstiden for urner, nok – tid nok til at komme sig, og tid nok til derfor *ikke* at have brug for det sted at gå hen, som gravstedet er. En af mine kollegaer kaldte engang det moderne menneskes oplevelse af at stå ved et gravsted som en slags "been there – done that"-oplevelse. Og hvis det er den oplevelse, der er tilbage, så sløjfer vi.

En ramme for mindekultur

Hvad angår den kollektive mindekultur, der udfoldes på kirkegårdene, så er jeg heller ikke her optimist. Den kollektive mindekultur baserer sig jo i vid udstrækning på den individuelle mindekultur. Når gravstenen for gårdmand Hansen har stået længe nok, er der ingen, der husker ham, men gravstenens benævnelse af slægtsgården kan vi godt bruge til noget – for står hovedbygningen ikke endnu, og er den og den vej i sognet mon ikke opkaldt efter netop gårdmand Hansens besiddelser?

Som sådan har kirkegårdene enormt meget at byde på i forhold til vores fælles historie. Men det er klart, at en fortsat relevans i denne sammenhæng er betinget af, at vi bliver ved med at sætte sten på gravene. Og det gør vi i stadig mindre omfang. Den pligtfølelse over for slægten, der betød, at man tidligere hægede om familiegravene og gravminderne, er i dag en anakronisme. Det samme kan man måske sige om det i det hele taget at hengive sig til minder og markere dét, der var. I hvert fald kunne man i januar i år i et dansk dagblad læse en bedemand vurdere, at ca. hver 10. københavnere og hver 20. dansker kommer herfra uden nogen som helst form for ceremoni eller højtid - hverken borgerlig eller religiøs. De bliver simpelthen bare kørt direkte fra dødslejet til krematoriet. Dét er et kolossalt normskred - og det er ikke isoleret til Danmark; ifølge artiklen ses samme udvikling også i Sverige – og mon tendensen ikke også kan genkendes i de øvrige nordiske lande? Vi lever alle i en kultur, der er præget af en ekstrem fokusering på nuet, og hvor ting, konventioner og traditioner, der ikke umiddelbart længere forekommer at gavne eller have en funktion for det moderne samfund, bliver rationaliseret væk. I et sådant samfund bliver glemslen norm og mindekultur irrelevant. Og så bløder gravmindekulturen og kirkegårdene.

De danske kirkegårde anno 2017 rummer endnu vidnesbyrdene om det, der var - om slægternes og lokalområdets historie. Men har vi også disse vidnesbyrd om 100 år? Og vil nogen i givet fald interessere sig for dem? En interesse for egnens historie forudsætter mange ting, bl.a. indbyggere. Mange provinskirkegårdes opland affolkes i disse år, og tendensen har mange år på bagen, og er global. Og hvem

skal så sætte stenene, der fortæller om stedet? Hvem skal vedligeholde dem? Hvem skal læse indskrifterne?

Har kirkegården en fremtid?

Så - ønsker brugerne her i 2017 sig overhovedet kirkegårde fremover, hvis vi med kirkegårde forstår dét vi kender: særlige steder, der kombinerer dét at være et heget areal forbeholdt de døde, en fælles begravelsesplads for samfundets medlemmer, et religiøst rum samt en ramme om sorgudfoldelse og om individuel og kollektiv mindekultur? Nej, det tror jeg ikke, de gør.

Når kremering har overflødiggjort den hygiejniske sondring mellem de dødes sfære og de levendes; når de givne fællesskaber betyder stadig mindre for stadig flere af os; når religiøse pligter og traditioner er under afvikling, og når minderne kan udfoldes på internettet – så er gravstedet ikke afgørende, og så er kirkegården, som vi kender den, under afvikling.

Og det forholder sig da også sådan i København, at en større og større del af vores døde efterhånden slet ikke indfinder sig på kirkegården. Askespredning over hav er i ganske markant fremgang. Det er stadig relativt små procentdele, men andelen vokser hurtigt. I 2009 var det således én ud af 38 ekspederede døde, som vi udleverede til spredning over hav. I 2016 var det mere end én ud af 14. Fremtidens kirkegårdsmedarbejder kan meget vel blive strandfogeden.

Der er måske én kilde til optimisme, og den fremgår faktisk af de ellers lidt nedslående fotografier fra Vestre Kirkegård 1954 og 2014. Ser man på periferien i stedet for centrum, så opdager man til højre to særlige arealer, nemlig en katolsk afdeling og en mosaisk begravelsesplads. Og se, hvad der er sket dér de forgangne 60 år: stort set ingenting! Hvad den mosaiske begravelsesplads angår, så er arealet med kirkegårdspræg faktisk vokset.

Så noget tyder på, at vi skal sætte vores lid til mindretallene - især dem, der insisterer på kistebegravelser. De vil sørge for, at der også om 100 og 200 år er kirkegårde i Danmark. Disse kirkegårde vil optage et væsentligt mindre areal end kirkegårde gør i dag, men de vil være der som vidnesbyrd om mindretallenes traditioner og skikke, OG som vidnesbyrd om, hvordan også majoriteten engang forholdt sig til død, begravelse og mindekultur i vores del af verden.